

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертацію Дудаш Тамари Іванівни
«Правова аргументація: загальнотеоретична характеристика»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
(спеціальність 12.00.01)

Актуальність теми дослідження: Тема, якій присвячена докторська дисертація Т. І. Дудаш, належить до числа чи не найменше досліджених у вітчизняній правничій науці. Увага правознавців повернута до неї лише відносно недавно. Водночас, значення досліджень правової аргументації для юридичної, зокрема, судової практики важко переоцінити. Дисертантка основну свою увагу зосередила на загальнотеоретичному аналізі правової аргументації, що, зважаючи на стан її дослідження в Україні, загалом виправдано. Тим паче, воно зростає в умовах військової агресії Росії проти України, зокрема у зв'язку із розслідуванням воєнних злочинів і злочинів проти людяності, вчинених російськими окупантами на території України, за які, будемо вірити, вони рано чи пізно будуть притягнуті до відповідальності.

Т. І. Дудаш поставила перед своїм дослідженням доволі амбітну мету – сформулювати концепцію правової аргументації та продемонструвати особливості її застосування в українській юридичній практиці. Цій меті підпорядкована ціла низка завдань – від здійснення загального аналізу правової аргументації, з'ясування термінології, що вживається у зв'язку з правовою аргументацією, до характеристики її мовних засобів та сутнісних ознак і особливостей в різних видах юридичної діяльності.

З поставленими завданнями дисертантка впоралася загалом успішно. Цьому сприяли передусім глибоке знання спеціальної вітчизняної і зарубіжної (особливо англійської) літератури та її критичне осмислення, а також логічно побудована структура дослідження. Відповідно до неї, у дисертації послідовно

висвітлені усталені методологічні підходи до дослідження правової аргументації, її теоретичні основи, інструменти та особливості правової аргументації в основних видах юридичної діяльності. У межах кожного розділу чітко виокремлено предмети дослідження, які конкретизують та наповнюють змістом його загальний предмет.

Успішному виконанню поставлених завдань допоміг і вдало підібраний методологічний інструментарій. У дисертації використано доволі широкий арсенал методологічних підходів – діяльнісний, діалектичний, загальнотеоретичний, логічний, лексико-семантичний та ін.

Вельми вагома також нормативна та емпірична база, на яку спирається дослідження. Це чинні закони України, що встановлюють правила правового аргументування, міжнародні договори, зокрема, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, аргументована практика Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, вітчизняних судів загальної юрисдикції тощо.

Все це дозволило Т. І. Дудаш сформулювати низку нових результатів дослідження, які можна оцінити як вагомий внесок в загальну теорію правової аргументації та правничу науку загалом. Дисертація без перебільшення є першим в українському правознавстві дослідженням, в якому запропонована загальнотеоретична концепція правової аргументації та зроблена спроба продемонструвати особливості її застосування в юридичній практиці.

Коло нових теоретико-методологічних висновків і пропозицій, що сформульовані в дисертації і виносяться її авторкою на захист, вельми широке (вони викладені аж на десяти сторінках дисертації – с. 23-32). Не з усіма з них можна беззастережно погодитись, про що йтиметься трохи далі, проте не можна не визнати, що переважна більшість з них (навіть небезспірних) дисертантка намагалася аргументувати. Це цілком відповідає темі дисертаційного дослідження.

До найбільш суттєвих нових висновків і пропозицій, які сформульовані авторкою вперше, на мою думку, слід віднести:

- доволі розгорнутий аналіз термінології, яку використовують в дослідженні правової аргументації і, як наслідок, розмежування понять «правове аргументування» і «правова аргументація» та запропоновані їх визначення (с. 24, 42-55, 480-482 дисертації; с. 5, 15-16, 23-25 автореферату);
- виокремлення позитивістських і неопозитивістських підходів до визначення поняття правової аргументації в доктринальних джерелах (с. 25, 93-108, 482 дисертації; с. 6, 16, 25 автореферату);
- обґрунтування загальної моделі правової аргументації у юридичній діяльності з позицій загальної теорії права (с. 25, 163-193, 484-486 дисертації; с. 6-7, 18-20, 27-28 автореферату);
- запропоновану авторську методику оцінювання аргументованості правового припису за відповідними критеріями (с.25, 193-223 дисертації; с. 7, 19-20 автореферату);
- виявлення сутнісних ознак правової аргументації, що розкривають її природу (с. 26, 228-235, 487-488 дисертації; с. 7, 20, 29-30 автореферату);
- запропоновану класифікацію аргументів у правовій аргументації (с. 27, 241-305, 488-490 дисертації; с. 8-9, 20-21, 30-31 автореферату);
- обґрунтування необхідності вдосконалення аргументованої практики КСУ, розширивши набір типів аргументів, що ним використовуються, за рахунок не тільки лінгвістичних й системних, а й телеологічних та інших аргументів (с. 28, 399-425, 493 дисертації; с.9, 23, 33-34 автореферату).

Поряд із висновками і пропозиціями, які сформульовані Т. І. Дудаш вперше, нею удосконалено низку положень, які вже піддавалися аналізу в правничій літературі. Вони стосуються, зокрема, розуміння суб'єктів правового аргументування та інших учасників аргументувальної діяльності (с. 30 дисертації; с. 10 автореферату); розуміння співвідношення між юридичним тлумаченням і правовим аргументуванням (с. 30 дисертації; с. 11 автореферату); способів правового аргументування (с. 31 дисертації; с. 11 автореферату) тощо.

Окрім цього, в дисертації набули подальшого розвитку концептуальні підходи до правової аргументації – логічний, риторичний та діалектичний (с. 31, 108-163 дисертації; с. 12, 16-18 автореферату); доктринальні позиції про типи аргументів у правовій аргументації (с. 32, 252-286 дисертації; с. 12, 20-21 автореферату); положення про мовні засоби правової аргументації (с. 32, 345-357 дисертації; с. 12, 22 автореферату) та ін.

Висновки, пропозиції та рекомендації, сформульовані у дисертації, можуть бути використані:

- в науково-дослідній роботі під час подальших досліджень проблематики, пов'язаної з правовою аргументацією;
- в нормотворчості в процесі розробки і удосконалення законодавства;
- у нормотворчій діяльності та нормозастосуванні;
- в навчальному процесі - під час вивчення навчальних дисциплін “Загальна теорія права”, “Філософія права”, “Юридична аргументація”, при підготовці підручників, навчальних посібників та методичних матеріалів як загальнотеоретичного, так і галузевого характеру.

Всі висновки, пропозиції і рекомендації дисертантки сформульовані і обґрунтовані на основі особистих досліджень. Ідеї та розробки, що належать співавторам публікацій за темою дисертації, нею не використовувалися.

Результати дисертаційного дослідження апробовані на численних міжнародних і загальноукраїнських конференціях, форумах, круглих столах та робочих семінарах, що відбувалися в різних містах України: Львові, Києві, Харкові, Ужгороді; викладені в 54 публікаціях, серед яких 1 одноосібна монографія, 22 статті у фахових виданнях, зокрема 2 - в іноземних виданнях, 6 - у виданнях категорії “А”, 2 з яких - у виданнях, що індексуються у базі Scopus; 16 тез доповідей на конференціях та інших наукових заходах.

У зв'язку з апробацією результатів дослідження, не можу не згадати вельми активну участь Т. І. Дудаш у Літній школі для викладачів загальної теорії права, організованій представництвом ОБСЄ в Україні та науково-педагогічним складом правничого факультету ІУ УКМА, присвяченій

непозитивістській теорії права влітку 2024 року (м. Верховина, Івано-Франківська область).

Віддаючи належне позитивним рисам дисертаційного дослідження, не можу, за обов'язком опонента, не відзначити її недоліків - слабоаргументованих положень, прогалин, окремих суперечностей тощо.

1. Дисертаційне дослідження виконане переважно в традиціях аналітичної школи права. Вона, хоч і оновлена одним з найвидатніших представників юридичного позитивізму ХХ ст. Г. Гартом та його послідовниками, зокрема в Україні, проте її концептуальні положення залишилися майже незмінними. Не заперечуючи загалом корисності юридико-позитивістських підходів до правового аргументування, водночас не можна не помічати обмеженості їхніх можливостей, зокрема, й щодо поглибленого осмислення такої безперечно важливої і складної проблеми як правова аргументація.

Авторка зосереджує свої зусилля здебільшого на понятійних, іноді навіть суто термінологічних аспектах проблеми та тісно пов'язаних з ними типологізаціях, моделюваннях, юридичних конструкціях тощо. Як на мене, вони, хоч і важливі, проте не дають повного і всебічного уявлення про складну природу такої багатобарвної і багатовимірної сфери юридичної діяльності як правова аргументація, в якій все помітніше простежується тенденція залучення до цього процесу позаправових аргументів – моральних, політичних, економічних та інших чинників, які впливають на ухвалення відповідних юридичних, особливо судових, рішень. Ці чинники не охоплюються риторичними прийомами аргументації, яким в дисертації приділена спеціальна увага.

2. Не можна сказати, що поза увагою дисертантки залишилися істотні концептуальні розбіжності між позитивістськими і непозитивістськими підходами до визначення правової аргументації та її способів і методів (як уже згадувалося, їх аналіз віднесений до елементів новизни дисертаційного

дослідження). Проте помітного впливу неопозитивістські підходи до проблематики на зміст дослідження не мали. У дисертації фактично проводиться погляд на право як сукупність юридичних норм, тобто систему встановлених відповідними державними органами законів та інших нормативних актів. Це помітно навіть по термінології, яка використовується авторкою - “правотворчість” замість “законотворчість” чи “державна нормотворчість”, “правозастосування” замість “законозастосування” чи “нормозастосування” тощо. Це суперечить надбанням не тільки західного, а й вітчизняного правознавства, які по суті вже стали аксіомами для абсолютної більшості правників. Одна з визначальних з них полягає у тому, що держава та її органи, включно з парламентом, не є творцями права. Вони - творці законів, інших нормативних актів, але не права, яке не є тотожним законодавству (в широкому його розумінні) вже з огляду на те, що акти законодавства можуть бути виразом державного свавілля, а не права. Хоч цим відмінності між правом і законодавством не обмежуються.

На жаль, в своїй переважній частині дисертація побудована на абсолютизації логіко-лінгвістичних та інших методів “юридичної догматики”. Вони домінують навіть в аналізі юридичної практики, тобто там, де потрібен набагато ширший і глибший підхід, що не обмежується абстрактними логічними конструкціями та схематично-формальними міркуваннями.

3. З огляду на викладене, не надто переконливо виглядає позиція авторки про віднесення нормотворчої (за її термінологією – правотворчої) діяльності до юридичної діяльності і, відповідно, нормотворчої аргументації до різновидів правової (с. 365-396 дисертації; с. 22-23 автореферату).

Немає жодних сумнівів у тому, що законотворча, як і будь-яка інша нормотворча діяльність потребує відповідної аргументації, як і те, що проблема нормотворчої аргументації є недостатньо дослідженою, на що слушно звертає увагу дисертантка з посиланням на авторитет зарубіжних авторів (с. 365 дисертації). Проте це зовсім не означає, що нормотворча діяльність - це

різновид юридичної діяльності, на підтвердження чого можна навести безліч аргументів, зокрема й зарубіжних авторів.

Принаймні, наведена в дисертації аргументація, згідно з якою нормотворча аргументація є правовою за своїм змістом, мене не переконує, тим паче, що думки зарубіжних авторів з цього приводу, які покладені в основу авторської позиції є доволі суперечливими, а іноді й не зовсім узгодженими з нею, і потребують поглибленого критичного аналізу.

4. Вельми вразливими у цьому зв'язку виглядають також деякі інші міркування, висловлені дисертанткою, зокрема про природу аргументування в процесі судової правотворчості, яке нібито здійснюється “у формі правозастосовчого аргументування” (с. 369 дисертації), про “правотворчу раціональність” (с. 371-380 дисертації) тощо. Авторські міркування з цих питань, як і попередні, ґрунтуються переважно на думках, висловлених у літературі (здебільшого західній), причому літературі, з одного боку, вибіркової, яка не передає всієї палітри поглядів західних авторів, а з другого - акцентує увагу на особливостях нормотворчої аргументації взагалі, а не лише на її правових аспектах.

Попри те, що в процесі нормотворчості правові аргументи використовуються, це не дає підстав для беззастережного отождолення нормотворчої аргументації з правовою вже тому, що її суб'єктами є політики, які зазвичай далекі від юриспруденції (навіть політики – юристи за фахом – це не судді, адвокати чи прокурори, а передусім політики, мета яких суттєво відрізняється від мети представників юридичної професії). Юристи долучаються до процесу нормотворчості здебільшого на етапі розробки проєктів нормативних актів, втілюючи задуми замовників – політиків. Визначальне значення на цьому етапі мають не так суто правові аргументи (хоч вони в прихованій формі мають місце), як аргументи, пов'язані з мистецтвом нормотворчості, зокрема з естетикою нормативного тексту.

5. Чимало зауважень викликає практична складова дисертаційного дослідження. Попри те, що Т. І. Дудаш звертається до юридичної практики, зокрема судової практики ЄСПЛ, Конституційного Суду України і навіть вітчизняних судів загальної юрисдикції порівняно часто, що, як зазначено раніше, загалом можна віднести до позитивних ознак дисертації, ці звернення фактично обмежені домінуючими в дослідженні формально-юридичними аспектами.

Особливості судової аргументації (зокрема загальних судів) порівняно з науковою аргументацією, до якої ми - науковці здебільшого звикли, по суті залишилися поза увагою дисертантки. Тим часом, ці особливості мають надзвичайно важливе значення, оскільки у вітчизняній літературі до цього часу за попередньою радянською традицією поширена думка про те, що як судове пізнання, так і досудове (слідче пізнання) є різновидом наукового пізнання, звідки робиться висновок, що між судовою аргументацією, аргументацією слідчого і науковою аргументацією немає істотних відмінностей.

У зв'язку з цим виникає цілком логічне запитання: чи існують такі відмінності і, якщо існують, то у чому вони полягають?

6. Особливої уваги, як на мене, вимагав аналіз специфіки аргументації судів різної юрисдикції, зокрема тих, діяльність яких заснована виключно на принципі змагальності, і тих (наприклад, адміністративних), рішення яких ґрунтуються не тільки на доказах, добутих на основі принципу змагальності, а й зібраних судом за власною ініціативою.

Дисертантка на стор. 448-471 дисертації пропонує доволі розгорнутий аналіз прикладу (case-study) правозастосовчої аргументації. За всієї корисності такого аналізу, він не виходить за рамки усталених, переважно юридико-позитивістських, підходів. Відповідей на поставлені запитання він не дає.

Ба більше, спонукає до додаткових запитань. Зокрема, у чому полягають особливості аргументації конституційних судів, зокрема, КСУ, до практики

якого дисертантка звертається неодноразово, серед принципів діяльності якого взагалі відсутній принцип змагальності?

7. Спеціальної, а не в контексті згаданого аналізу, уваги, очевидно, заслуговували особливості не лише судової аргументації, а й аргументації сторін судового процесу: захисників (адвокатів) і обвинувачів (прокурорів) та інших його учасників. Адже саме ці особливості чи не найбільше цікавлять не лише практикуючих юристів, а й науковців, викладачів юридичних вишів, аспірантів, докторантів і студентів.

Це додало б дисертації не тільки додаткову “родзинку”, ожививши її формально-юридичні конструкції, а й значно підвищило б її практичну цінність.

8. Деяко перебільшеними уявляються пропозиції Т.І. Дудаш про доцільність закріплення правил правового аргументування включно з розподілом тягаря аргументування, стандарту аргументованості, джерел аргументів, статусу окремих видів аргументів в нормах процесуальних кодексів (с. 28, 47 дисертації; с. 9, 23 автореферату), хоч її пропозиція “закріпити обов’язок суду відповідати на всі аргументи сторін” (там само) є цілком слушною.

Жодний, навіть найдосконаліший, процесуальний кодекс (за всієї необхідності процесуальних норм) не здатний “зарегламентувати” все багатство аргументаційної практики, зрештою, креативність аргументатора, потреба в якій особливо гостро відчувається в умовах підвищеного динамізму соціального життя, помітного відставання від нього будь-якого законодавства, включно з процесуальним, про що переконливо свідчить кількість внесених змін до процесуальних кодексів України за час їхньої дії.

9. Можна висловити й деякі інші, менш істотні зауваження до тексту дисертації, зокрема щодо певного зловживання аналізом окремих смислових відтінків в термінології - “юридична аргументація”, “правова аргументація”,

“правнича аргументація”, “правна аргументація” (с. 19, 31, 481- 482 дисертації; с. 2, 12, 24 автореферату) тощо.

Проте все ж не недоліки визначають основний зміст дисертаційного дослідження Т. І. Дудаш. Воно є оригінальною, безперечно творчою і самостійною працею, яка, ще раз наголошує, є безсумнівним внеском у теорію правової аргументації, науку загальної теорії права і правознавство загалом. У мене немає жодних сумнівів у тому, що дисертація Тамари Іванівни Дудаш цілком відповідає високим вимогам, які ставляться до докторських дисертацій, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

Офіційний опонент:

**професор кафедри загальнотеоретичного
правознавства та публічного права
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»,
доктор юридичних наук, професор,
суддя Конституційного Суду України
у відставці**

М. І. КОЗЮБРА

